

מטרת התוכנית לעיור הכדווים בנגב: ניתוק

מהאדמה שהיא מקור חייהם ותרבותם

ד"ר אסמעיל אבו-סעד*

לא ניתן להבין את פריסתם של הכדווים בנגב מבלי לקחת בחשבון את מרכזיות הקרקע לתרבותם ולהווייתם. הזיקה המובהקת בין הכדווי לקרקע מסבירה במידה רבה את ההצלחה המוגבלת של מדינת ישראל לרכז את הכדווים בעיירות קבע מתוכננות. רונן שמיר, (1999), מושעים במרחב: בדווים והמשטר המשפטי בישראל, משפט והיסטוריה (עורכים: דניאל גוטווין ומנחם מאוטנר), עמ' 473.

בנגב קיימים עשרות יישובים לא-מוכרים המאוכלסים בידי 60 אלף גברים, נשים וטף, הגרים בתנאים מחפירים ללא חשמל, מים ושירותי בריאות, הביוב עובר בכתייהם והמדינה מונעת מהם הסדרי קרקעות. בכך היא דנה אותם לחיים לא אנושיים. כאשר המדינה טוענת שאינה יכולה להקים יישובים נוספים עבור הכדווים בנגב, וכך בד מציעה ליהודים בודדים התיישבות על אלפי דונמים שנלקחו מידי הכדווים, זו גזענות. אילו היינו שומעים על תרגיל כזה במדינה אחרת, הבאה למנוע מיהודים לחכור או להתיישב על קרקע, היינו צועקים: גזענות.¹ הכדווים מתגוררים בנגב מאז המאה החמישית לספירה כשהם מאורגנים

* הכותב הוא חוקר במרכז לחקר החברה הכדווית והתפתחותה והמחלקה לחינוך באוניברסיטת בן-גוריון. האמור במאמר זה הוא על דעת הכותב בלבד.

1 חסן אבו קריר, דובר ברית הארגונים של הישובים הכדווים הבלתי מוכרים בנגב, "כל הנגב" 13.3.1998.

באופן מסורתי בשבטים נוודים או נוודים למחצה, אשר התקיימו מגידול כבשים, עזים, גמלים ומעיסוק בחקלאות עונתית, ונחשבו כמלכי המדבר.

עד 1948, מנתה אוכלוסיית הבדווים בנגב כ-65,000 איש (מרקס, 1974, עמ' 17). במשך מלחמת 1948 ואחריה הורחקו חלק גדול מהבדווים מהנגב על ידי השלטונות הישראליים, והפכו להיות פליטים במדינות ערב הסמוכות כגון: מצרים וירדן. רק כ-11,000 מהם נותרו בנגב (Falah, 1989; Marx, 1967).

הבדווים שנשארו בנגב הועברו מאדמותיהם ורוכזו בשטחים בלתי פוריים ומרוחקים, כדי שלא יהיו מכשול לפריסה מהירה של ההתיישבות היהודית בתוך הנגב (פורת, 1993, עמ' 132). בתקופת המימשל הצבאי (1948-1966) הוגבלה תנועתם של הבדווים לשטחים מוגדרים "באזור הסייג" שהוקצו להם בצפון הנגב המהווה 10% מהקרקע שהייתה בשליטתם לפני 1948 (Falah, 1989; Lustick, 1967; Marx, 1980).

הבדווים בנגב כיום הם חלק מהמיעוט הערבי-פלשתיני החי במדינת ישראל ומונים כ-120,000 נפש. מחציתם מתגוררים בשבעה ישובים עירוניים² (יישובי קבע) שהוקמו על ידי המדינה. המחצית השנייה ממשיכה לחיות בישובים מסורתיים (ספונטאנים), שאינם זוכים, עדיין, להכרה של המדינה. ישובים אלה, הבלתי-מוכרים, מאופיינים במחסור בשירותים אלמנטריים כמו מים זורמים, חשמל, טלפון, כבישים ומוסדות ציבור. כמו כן, מנועים תושביהם של ישובים אלה לבנות אפילו בתים זמניים. מצב זה, בחלקו, הינו תוצאה ישירה של מדיניות ממשלתית שמטרתה: א) לנשל את הבדווים מאדמתם מתוך כוונה להועידה להתיישבות יהודית; ב) לכפות על הבדווים החיים בישובים הבלתי-מוכרים לעבור ליישובי קבע, תוך התעלמות מדרישותיהם שתינתן להם האפשרות לכונן מסגרות התיישבותיות אחרות המתאימות לאורח חייהם ולצורכיהם הייחודיים, כגון: מושבים חקלאיים או כפרי רועים.

2 תל שבע, רהט, כסייפה, ערעה בנגב, שגב שלום, תורה, ולקייה.

עם סיומו של המימשל הצבאי ניסו מספר בדווים לתבוע בחזרה את אדמותיהם או לשוב אליהן, אך לשווא. מתוך 3,000 תביעות שהוגשו בעשרים השנים האחרונות, אף לא בדווי אחד זכה אי-פעם בתביעתו (קמפבל, 1998, עמ' 10). למרות השינוי שחל במעמד האזרחים הערבים בישראל עם ביטול המימשל הצבאי בשנת 1966, רוב הנחות היסוד ששימשו את המדינה בעידן המימשל הצבאי נשארו בתוקפן, כלפי הבדויים, גם בתקופות המאופיינות במידה רבה יותר של סובלנות כלפי המיעוט הערבי בישראל.

סוגיית הקרקע ויישוב הבדווים כנגב מאז קום המדינה

'מדיניות הגאמשהל הפכה את הבדווים לקבוצה חסרת אמצעים במדינה בעלת אוריינטציה מערבית המוגדרת כמדינת כל היהודים ולא מדינת כל אזרחיה.'

כשנות ה-60 המאוחרות וכשנות ה-70 המוקדמות, החלה הממשלה ליישם תוכניות לישוב הבדווים כנגב בישובים עירוניים וזאת ללא כל התחשבות באורח חייהם המסורתי, וללא שיתופם בבחירת סוג ההתיישבות. תהליך עיור הבדווים הינו נושא בעייתי. העיור במסגרתו הנוכחית נכפה על הבדווים. כל התכניות וההחלטות הקשורות בנושא זה נערכו והתקבלו ללא התייעצות עם הבדווים, מאז הקמת

הישוב הבדווי הראשון תל-שבע בשנת 1968 ועד הישוב האחרון, לקייה, בשנת 1990. התוכנית לעיור הבדווים נועדה לכאורה ליצור את התנאים המאפשרים אספקת של שירותים אלמנטריים לאוכלוסייה הבדווית, אבל הכוונה האמיתית הייתה לרכז את הבדווים בישובים עירוניים ולמנוע מהם לעבד, ליישב ו/או לתבוע בעלות על אדמתם שהופקעה על ידי המדינה; כלומר: ניתוק הבדווים מהאדמה שהיא מקור חייהם.

מדיניות ממשלות ישראל השונות ביחס לאוכלוסייה הבדווית כנגב התבססה על תפיסת עולם של העברת אוכלוסייה המונית ושיטתית לעיירות קבע תוך רישום האדמות שעליהן ישבו הבדווים כאדמות מדינה. מדיניות זו מלווה בחזון לאומי מבית היוצר הציוני: הנגב נתפס כ"מקום ריק" ("מדינה ללא עם") שיש להחיותו

ולמלאו, ואילו הבדווים מוצגים כנציגים של תרבות נחשלת הנמצאת בשלבי היעלמות סופיים מבמת ההיסטוריה (שמיר, 1999, עמ' 473). ואכן, חלומם של מעצבי המדיניות ומקבלי ההחלטות במדינת ישראל הולך ומתממש: הבדווי שוב אינו חי על אדמתו וה"תופעה" ששמה בדווי הולכת ונכחדת. כך למשל כתב משה דיין (הארץ, 31.7.1963):

"צריך לעשות את הבדווים לפועלים עירוניים — בתעשייה, בשירותים, בבנייה ובחקלאות. 88% מתושבי מדינת ישראל אינם חקלאים. יהיו הבדווים חלק מהם. אומנם זה מעבר חריף ופירושו שהבדווי לא יחיה על אדמתו ועם עדריו אלא יהיה לעירוני הבא הביתה אחה"צ ונועל נעלי בית. ילדיו יורגלו לאב הלובש מכנסיים, בלי שבריייה, ואינו פולה כינים בציבור. הם ילכו לביה"ס מסורקים עם שביל. זו תהיה מהפיכה, אך אפשר לסדר את זה במשך שני דורות. לא בכפייה אבל בהכוונה מצד הממשלה. מציאות זו ששמה בדואיות — תיעלם".

ההפקעה המסיבית של אדמות בבעלות הבדווים בנגב והעברתן לידי המדינה ו/או לידי גופים יהודיים, כמו הקרן הקיימת לישראל והסוכנות היהודית, הפכה לגורמה מקובלת אצל השלטונות. כדוגמא לכך, ניתן להביא את תכניתם של שר התשתיות אריאל שרון ויו"ר הסוכנות היהודית אברהם בורג, כפי שתיאר אותה גדעון עשת, הכתב הכלכלי של "ידיעות אחרונות" (3.3.1998):

"בשקט ובצנעה נרקמת בצמרת השלטון שלנו (הישראלי) אחת המהפכות הקרקעיות הגדולות של המדינה: העברת מיליוני דונמים של אדמות — בגליל, אך בעיקר בנגב — ממדינת ישראל לסוכנות היהודית. מטרתה של המהפכה היא, כפי שאומר יו"ר הסוכנות היהודית, אברהם בורג, ליזום חילופי קרקע בין המדינה לבין הסוכנות 'כדי למנוע השתלטות של ערבים, בעיקר בדווים, על אדמות המדינה'. בכיר במשרד התשתיות הוסיף: 'אנו רוצים למנוע נגישות של הערבים לקרקע, ולשמור את הקרקע רק לצורכי הלאום. צריך להרחיק מהקרקע את הגורמים העוינים. ניתן את הקרקע לסוכנות, כי היא לא חייבת במכרזים, והיא נותנת רק ליהודים'.

בידי הסכנות היהודית תוכניות מפורטות של אופן השימוש בקרקע שתעבור לרשותה. היא מתכוונת להחכיר חלק ממנה לחוואים יהודים, שיקימו חוות המשתרעות על אלפי דונמים, וכן להחכירה ליהודי התפוצות, בסיסמה "הדונם שלי לשנות החמישים" (יונה וספורטא, 2000, עמ' 135).

**"מאז קום המדינה
מפקיע השלטון
הישראלי קרקע
ערבית בנגב
ומעביד אותה לידיים
יהודיות, תוך
התעלמות מצרכי
המיעוט הכדורי".**

לשליטה היהודית בקרקעות, להפקעת האדמות ולמחסור בקרקע במגזר הערבי, השלכות שליליות מרחיקות לכת על התפתחות הרשויות המקומיות הערביות ועל מדיניות התיכנון בכלל. כך, למשל, עד שנות השבעים התפתחו רוב הישובים הערביים בלי תוכניות מיתאר (ח'מאיסי, 1995). "עצירת" תוכניות המיתאר או דחייתן נועדה, בין השאר, לאפשר את המשך מדיניות הפקעת האדמות מיישובים ערביים והעברתן לרשויות יהודיות, כגון הסוכנות היהודית וקק"ל או לבעלות המדינה (יפתחאל, 2000; פנסטר,

1993). ההפקעה המסיבית של אדמות ערביות מבלי לתרום לפיתוח תשתית כלכלית ביישובים הערביים הפכה את רוב האזרחים הערבים לעובדים שכירים בערים וביישובים היהודיים, במיוחד בעבודות "הצווארון" הכחול" (Bar-El, 1987; Makhoul, 1992).

את המשמעויות מרחיקות הלכת של מדיניות השליטה של המדינה על הקרקעות של האזרחים הערבים בישראל מסכם פרופ' אורן יפתחאל (2000), עמ' 85:

"...היבט מרכזי של העברת הקרקעות מבעלות ערבית ליהודית היה ונשאר היותו תהליך חד-כיווני. המדינה יצרה משטר ומימסד קרקעי, שבמסגרתו קרקע מופקעת הפכה לאדמת מדינה וכו-זמנית גם לרכושו (המשותף) של העם היהודי. מצב זה עוגן באמנות שחתמה ממשלת ישראל עם ארגונים יהודיים, ובמיוחד עם קרן קימת לישראל והסוכנות היהודית... קרן קימת שולבה בתפקיד מפתח במינהל מקרקעי ישראל, והסוכנות המשיכה והעמיקה את פעילותה בהקמת יישובים כפריים וקליטת מהגרים יהודים.

מערך תפקידים זה יצר מצב בעייתי מבחינת סדרי המשטר הדמוקרטיים, בו לגופים חוץ-טריטוריאליים מוקנה כוח שלטוני-ריבוני בתוך המדינה, ובמיוחד בציר הקריטי ביותר לייחודה של המדינה: שליטה קרקעית והתיישבות. מערך מימסדי זה מאפשר למדינה לעקוף בצורה "חוקית" את האוניברסליות המתבקשת מחוקיה של מדינה דמוקרטית וגם הדיר (ועדיין מדיר) בצורה מבנית את אזורחיה הערבים של המדינה ממעורבות או השפעה משמעותית על תהליכי הפיתוח האזורי, ההתיישבות והשליטה המרחבית.

בנוסף להרחקת הבדווים מאדמותיהם והכנסתם לישוכים עירוניים שאינם מתאימים לאורח חייהם המסורתי, יצרה המדינה יחידה סמ"צבאית, "הסיירת הירוקה", שתפקידה המוגדר "הגנת הטבע", אך למעשה עיסוקה האמיתי הוא פחות בהגנה על החי והצומח ויותר בפעילות של הרתעתם, הטרדתם של הבדווים בנגב והרחקתם מאדמתם. הסיירת הירוקה הוקמה ב-1978 ותפקידה היה לפקח על אדמות המדינה ולהגן עליהן מפני פולשים (קמפבל, 1999, עמ' 30). אנשי הסיירת הירוקה משוטטים בנגב באין מפריע ופוקדים על הריסת בתי הבדווים, התרמת עדריהם והטרדתם, וכל זאת כדי לאלץ אותם לפנות את אדמותיהם. כך, למשל, מתאר סלמאן אבו-ג'לידן, משבט אל עוזאמה, את אנשי הסיירת הירוקה ומעשיהם (קמפבל, 1999, עמ' 30): "אנחנו (הבדווים) קוראים להם "הסיירת השחורה". מאז הקמתם ועד היום הם חונקים אותנו. מטרותם לסלק אותנו מאדמתנו, להרוג את עדרינו ולחסל את אורח חיינו".

הריסת בתים היא גורם נוסף שהמדינה משתמשת בו כדי להכריח את הבדווים החיים בישוכים הבלתי מוכרים לפנות את אדמותיהם. מידי שנה תובעת המדינה מאות בדווים מהישוכים הבלתי מוכרים בגין בניה לא חוקית. כאשר הם מורשעים מצווים הבדווים להרוס את בתיהם. אם אינם מציינים לצווי ההריסה מסתכנים הבדווים בקנסות כבדים ובמאסר בפועל. במקרה של סירוב הממשלה שולחת דחפורים ההורסים את הבית ובעלי המבנה מחוייבים לשאת בהוצאות ההריסה. שוב ושוב מאשרים שופטי בתי המשפט את צווי הריסת הבתים, בהצהירם כי הבדווים פלשו ל"שטח

פתוח" ולאדמות מדינה. כך, לפי תיאורו של Shamir (1996): "הבדווים יכולים לבחור: להיות פולשים ומפירי-חוק, או נוודים בני תרבות אם ייענו לדרישות המדינה."

**"בעיית הבדווים
בנגב תיפתר רק
אם תכיר ישראל
בזכות הבדווים על
אדמתם, תשתף
אותם בתכנון
עתידם ותכסיק את
המדיניות המפלה
אותם לרעה."**

הבדווים בנגב ניסו להיאבק במגמת הפקעת הקרקעות על ידי ממשלות ישראל, אך ללא הצלחה יתירה. הוויכוח על הפקעת הקרקעות נסב, בין השאר, על שאלות חוקיות וציבוריות. במישור החוקי קיימת מחלוקת משפטית בין הממשלה לבדווים; הממשלה דורשת מהבדווים להציג הוכחות לבעלות ואילו הבדווים נאחזים בהוכחות מסורתיות – קירבת מקום והרגלי עיבוד האדמות. הבדווים טוענים כי בתקופה העותומנית הם לא טרחו לרשום את הבעלות על הקרקעות בספרי מירשם המקרקעין, מאחר, שרישום, ושימוש

במסמכים הם פרקטיקות הזרות לתרבות הבדווית בעבר. כך תאר שיח' בדווי סוגיה כואבת זו "הבדווים הם קורבן של מערכת המשפט הישראלית המבוססת במהותה על התרבות המערבית, ומתעלמת לחלוטין מהתרבות הבדווית, כאילו אינה קיימת."

התעלמות מערכת המשפט מהתרבות הבדווית בנושא של רישום ושימוש במסמכים לשם הוכחת הבעלות על קרקע, יוצרת מצב שבו מערכת המשפט הישראלית משתתפת בקיבועו של המיתוס לפיו הנגב היינו "מקום ריק שיש להחיותו". ואכן, עיון בפסיקות שונות ביחס לסוגיית הקרקע מגלה, כי בתי המשפט נוטים לא לקבל את הטענות בדבר קיומה של זיקה היסטורית ותרבותית בין הבדווים לאדמות הנגב, להוציא צווים של הריסת בתים ולאשר ולהצדיק רישום קרקעות על שם המדינה והעברה כפויה למחצה של הבדווים לריכוזי קבע. פסיקותיו של בית המשפט מציגות אותו, בעיני הבדווים, כשרת מסור – בכל הנוגע לשאלת הבדווים – של הפרוייקט הציוני שענינו שליטה בקרקע (שמיר, 1999, עמודים 473-474).

וכך תארו יונה וספורטא 2000, (עמ' 141) את סוגייה ההשתלטות היהודית הממוסדת על קרקע במדינה:

"... רבים מנציגי המוסדות הציבוריים העוסקים בסוגיית הקרקעות מאמינים שלמדינה יש הצדקה מוסרית לנהל את משאבי הקרקע שלה באופן שמקדם את האינטרס של אזרחיה היהודים. ואכן, רוב התכניות בתחום מונחות על ידי אינטרס סקטוריאלי זה. הן העיתונות הארצית והן העיתונות המקומית גדושות בדיווחים על תוכניות שונות, שמטרתן ליידד אזורים שבהן האוכלוסייה היהודית דלה, בעיקר בנגב ובגליל יוזמות אלה מצריכות הסדרים משפטיים ומוסדיים המאפשרים להעביר את "אדמות הלאום" לשימוש יהודי בלבד, מבלי להיות חשופים להאשמות בדבר אפליה של הפלשתינים אזרחי ישראל... אחת הדרכים המסורתיות לעשות זאת היא להעביר אדמות מדינה לסוכנות היהודית שיכולה, על פי חוק, להחכירן ליהודים בלבד."

מאז קום המדינה אנו עדים לתופעה שיטתית מצד השלטונות הישראלים של הפקעת קרקע ערבית והעברתה לידיים יהודיות, תוך התעלמות מוחלטת מצרכי המיעוט הערבי. האוכלוסייה הברווית בנגב חשה שאין נכונות מצד המדינה לבוא לקראתה, ודבר זה יוצר תחושות תסכול ומצוקה שהולכות וגוברות. תוצאותיו של משאל, שנערך בקרב צעירים בדרום בגיל ההתבגרות, משקפות רגשות עזים של ניכור ושל עוינות כלפי מדינת ישראל. מתחים מן הסוג הזה עלולים להוביל למשבר אמן ולשנים ארוכות של אי שקט. (Abu-Saad, Yoanh, and Kaplan, 2000).

לסיכום: המדיניות הממשלתית כלפי האוכלוסייה הברווית בנגב התאפיינה, מאז ומתמיד ובמידה רבה, בקיפוח בכל תחומי החיים (קרקע, שיכון, חינוך, פיתוח מוניציפלי, תקציבים, זכויות אזרחיות). מדיניות זו הביאה לשינוי רדיקלי בחיי הברווים בנגב והפכה את אורח חייהם המסורתי לבלתי אפשרי. תוך זמן לא רב הפכו הברווים לקבוצה חסרת אמצעים במדינה בעלת אוריינטציה מערבית המוגדרת כמדינת "כל היהודים" ולא "מדינת כל אזרחיה" – דבר שהיקשה עליהם להתמודד עם השינויים הרדיקליים שנתקלו בהם.

האוכלוסייה הברווית בנגב נמצאת במשבר עמוק וסובלת ממירקם של בעיות מצטברות שהבולטות בהן: הבעלות על הקרקע וצורת היישוב שהמדינה כופה עליהם. בכדי למצוא פתרון לבעיות אלה, חייבת מדינת ישראל להכיר בזכות הברווים על אדמתם, לשתפם בתכנון עתידם ולהפסיק את המדיניות המפלה אותם לרעה ועוצרת את תהליך ההתפתחות והקידמה אצלם, וכופה עליהם כללי משחק בלתי הולמים לאופיים הסוציולוגי.

ביבליוגרפיה

זיו, נ., שמיר, ר. (2000) בנה ביתך: פוליטיקה גדולה ופוליטיקה קטנה במאבק נגד אפליה בקרקע, תיאוריה וביקורת, 16, 45-66.

ח'מאיסי, ר., (1995) דילמות בהתפתחות השלטון המקומי בישובים הערבים, המזרח החדש, כרך ל"ז, עמ' 123-137.

יונה, י., וספורטא, י. (2000) מדיניות קרקע ודיור: מגבלותיו של שיח האזרחות, תיאוריה וביקורת, 16, 129-151.

יפתחאל, א. (2000) "אתנוקרטיה", גיאוגרפיה ודמוקרטיה: הערות על הפוליטיקה של ייחוד הארץ, 19, 78-105.

מרקס, ע. (1974) החברה הברווית בנגב, תל-אביב: רשפים.

פורת, ח. (1993) תרומת התפיסה הגיאוגרפית-יישובית של בן-גוריון להתיישבות בנגב ולפיתוחו בשנות המדינה הראשונות, בתוך: עיונים בתקומת ישראל, מאסף לבעיות הציוניות, היישוב ומדינת ישראל, קריית שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון.

פנסטר, ט., (1993) בחינת אפשרויות שיתוף פעולה אזורי יישובי בבקעת בית הכרם. ירושלים: סיכוי.

קמפבל, (1999) כלואים בשמורות: מצב הברווים בנגב (חלק שני), מצד שני, גיליון מס' 16, עמ' 30-32.

קמפבל, (1998) כלואים בשמורות: מצב הברווים בנגב (חלק ראשון), מצד שני, גיליון מס' 15, עמ' 10-12.

שמיר, ר. (1999) מושעים במרחב: ברווים והמשטר המשפטי בישראל אצל דניאל גוטווין ומנחם מאוטנר (עורכים) משפט והיסטוריה, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

Abu-Saad, I, Yonah, Y., and Kaplan, A. (2000) Identity and Political stability in an ethnically diverse state: A study of Bedouin Arab youth in Israel, **Social Identities**, 6, 49-61.

Bar-El, R.(1987) Rural industrialization in Israel: A summary of experience, in Rafi, Bar-Al (ed.) **Rural Industrialization in Israel**. Boulder and London: Westview Press, pp.1-20.

Falah, G. (1989) Israel State Policy towards Bedouin Sedentarization in the Negev, **Journal of Palestine Studies**, 18, 71-90.

Lustick, I. (1980) **Arabs in the Jewish State: Israel's Control of a National Minority**. Austin: University of Texas Press.

Makhoul, N. (1992) Changes in the employment structure of the Arabs in Israel, **Journal of Palestinian Studies**, 43, 77-102.

Marx, E. (1967) **The Bedouin of the Negev**. Manchester: Manchester University Press.

מטרת התוכנית לעיור הברווים בנגב: ניתוק מהאדמה שהיא מקור חייהם ותרבותם

Shamir, R. (1996) Suspended in space: Bedouins under the law of Israel. *Law and Society Review*, 30 (2), 231-257.

תיקון

בגליון קרקע 49 נפלה טעות בשמות בעלי המאמר "היבטים חברתיים של מיקום מתקנים ציבוריים בלתי רצויים"; צ"ל: המחברים — חגית יהל, פרופ' יהודה גרדוס ופרופ' אבינועם מאיר.